

EGYHÁZI ÉPÍTÉSZET A 11–12. SZÁZADBAN

A maradandó anyag következetes alkalmazása kezdettől fogva inkább az egyházi rendeltetésű épületeket jellemezte. A legkorábbi ilyen emlékek előképe ismét Fehérvár és Kolozsvár. Az erdélyi püspökség alapítása kétségtelenül Szent Istvánnak tulajdonítható, aki az általa legyőzött Gyula székhelyét politikai és egyházi központtá fejlesztette. A település római eredetére világít rá a Képes Krónika, amikor elmondja, hogyan találta meg Gyula Apulumot, amelynek castrumát használta fel a középkori vár és a benne felépüld székesegyház is. A Möller István által vezetett, e század eleji helyreállítás során részben feltárt maradványok egy széles apszissal záródó, háromhajós bazilikáról tanúskodnak, déli oldalán vele egybeépített, kör alakú, félköríves apszissal záródó keresztelőkápolnával. Az együttes legkésőbb 1100 körül elkészült. Radu Heitel 1972-es ásatása során a bazilika nyugati zárófala is előkerült a mostani karzat alatt, a déli és az északi hajófal további részleteivel. A bazilika pillérsorainak alapozása a második székesegyház pillérsorai alatt szintén megállapíthatóvá vált. Az alaprajz párhuzamot mutat a székesfehérvári bazilikáéval és az első kalocsai székesegyházéval. A három hajó mellett jellemző az egyetlen széles ívű szentély, amely a 11. századi bencés kolostoroknak (Pécsvárad, Zalavár) és a szabolcsi esperesi templomnak is sajátossága. A Möller István által vezetett helyreállítás során előkerült faragványok (oszlopfők, pillérfők, a Maiestas Dominit ábrázoló oromzatszobor – *1. kép*) pedig már valószínűleg 12. század elejiek. Különleges az első gyulafehérvári bazilika hajójának délkeleti végéhez épült kerek keresztelőkápolna, amelynek egykorúsága mellett elsősorban a század eleji feltárást vezető Fridli Sándor nekem adott személyes felvilágosítása és a körtemplom tengelyének a bazilika tengelyével való párhuzamossága szól.

Heitel 1973-ban a jelenlegi székesegyház nyugati homlokzata előtt mintegy 32 méterrel egy egyhajós, félköríves szentélyű kis templom maradványait tárta fel, amelyet a 11. század első felére datált. Az épület elhelyezkedése és szerkezete arra mutat, hogy ez lehetett az ispánsági vár esperesi temploma. Az utóbbi két évtized ásatásai a gyulafehérvári épületek elrendezéséhez meggyőző párhuzamo-

kat adnak. Ilyen például Gádor Judit abaújívári feltárása. A váron kívüli esperesi templom került elő Visegrádon (Szőke Mátyás), Szabolcsban (Németh Péter) és Dobokán is (Mircea Russu és társai). A Kozák Károly által a győri székesegyház déli oldalán feltárt és bemutatott 11–12. századi kápolna ugyanezt a rendeltetést sejteti. A szabolcsi kivételével valamennyi esperesi templom egyhajós, s mint ilyenek, a falusi egyházak később elterjedt hasonló megoldásai előképeként tarthatók számon.⁸

A bencés rend Erdélybe telepítése – éppúgy mint a Dunántúlon – a királynak tulajdonítható. A kolozsmonostori apátság alapítási ideje ugyan eléggé homályos, koraiságát a meglévő szórványos adatok és a legújabb régészeti eredmények mégis egyértelműen bizonyítják. A monostort először III. Honorius pápa 1222-ből való oklevele említi. A pápa vizsgálatot rendelt el az erdélyi püspök és káptalan ellen, mert néhai Adorján püspök a panasztevő apát L. nevű elődjét elfogatta, Vilmos püspök pedig a monostor pápai oklevelét elégette, és a király kiváltságlevelét is elpusztította. Az erdélyi egyházfő és a kolozsmonostori apát közötti súlyos összeütközés tehát a két említett püspök kormányzása idején, 1187 és 1221 között történt. Az elenyészett oklevelek így legkésőbb a századfordulón keletkeztek, de könnyen lehetnek korábbiak. Az 1263-as, IV. Béla által kiadott oklevél ugyan 15. századi hamisítványnak bizonyult, mégsem hagyható figyelmen kívül. Eszerint az apátság alapítói és gyarapítói I. Béla és Szent László voltak. Erzsébet királyné 1341-es oklevelében ugyancsak László király neve szerepel az alapítással kapcsolatban. 1342-ben Károly király rendeletére az erdélyi káptalan megvizsgálja az apátság birtokait. Ekkor a kolozsvári polgárok azt vallják, hogy Kolozsmonostor magánál Kolozsvárnál is régebbi alapítású. Mindezek az adatok az apátság korai eredetét és királyi alapítását mutatják. Így az 1263-as oklevél I. Bélára és Szent Lászlóra való utalása feltehetően a közvéleményt tükrözi.⁹

Az elmondottakat mindenben alátámasztják az 1970-es évek végétől a kolozsmonostori dombon és alatta végzett és be nem fejezett régészeti kutatások, illetve leletmentések, amelyek mind a közvetlen környéken folyó nagyszabású

⁸ HOREDT: Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. 69–70; VĂTĂȘIANU, VIRGIL: Istoria artei feudale din Țările Române. I. București 1959. 22–23; ENTZ: Gyulafehérvár 68–76; ENTZ, GÉZA: La cathédrale de Gyulafehérvár (Alba Iulia). Acta Historiae Artium V. 1958. 1–4; HEITEL, RADU: Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen. II. Revue Roumaine d'Histoire de l'Art Série Beaux-Arts XII. 1975. 3–10; GÁBOR, JUDIT: Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár (Eine Kirche in der Gespanschaftsburg). Acta Archeologica XXXII. 1980. 443–454; SZŐKE MÁTYÁS: Visegrád – Ispánsági központ. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 244. Budapest 1986; Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II. Szerk. ENTZ GÉZA (Magyarország műemléki topográfiája XI.). Budapest 1987. 332–333. Győről: KOZÁK, KÁROLY: Stephan der Heilige und Pécsvárad. Specimina Nova – A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének Évkönyve. Pécs 1988. 148. 1. és 2. kép.

⁹ 1341 és 1342/1560: „villa Kolwsmonostwra quoad situationem et fundacionem antiquior ipso Colwswar fore dinoscitur...” (Dl. 28061 és 37084).

építkezésekkel kapcsolatosak. A jelenlegi templomnak csak a szentélye középkori, a 14. század első feléből. A templomtól északra egy háromhajós bazilikának látszó épület maradványaira bukkantak, fölötte pedig egy kváderkövekkel burkolt körtemplom került napvilágra, amelynek belseje hatkaréjos kiképzésű, tehát negyedikként az azonos rendszerű Karcsa–Kiszombor–Gerény csoportba tartozik. Mivel az egyik karéjba egy 13. századi, két kígyó közt emberfejet ábrázoló faragvány volt másodlagosan befalazva, és egy bimbós oszlopfő töredéke is előkerült, nem kétséges, hogy a hatkaréjos kápolna a 13. század közepén, második felében épült. Ez az időmeghatározás pontosan beillik az eddig ismert hatkaréjos kápolnák ma elfogadott datálási keretébe. A valószínűleg háromhajós bazilika építése legkésőbb a 12. századra tehető. A jelenlegi ismeretek alapján a két megtalált épület rendeltetése nem határozható meg. Annyi biztosnak látszik, hogy a kerek templom építésekor a bazilika már nem állt. A közel száz feltárt sírból származó leletek (sok hajkarika, Salamon és László király pénzei) a 11–12. századi magyar temetők gazdag anyagát képviselik, és arról tanúskodnak, hogy a temetőt a 11. század második felében már használták. A meredek domb palánkerődítése is kora Árpád-kori lehet. A domb alján végzett, közöletlen leletmentések eredményei egy váraljai települést valószínűsítene. Minthogy sem az Óvár területén, sem a hozzá kapcsolódó belvárosban eddig 13. század előtti lelet vagy építmény nem került elő, nem alaptalan az a feltételezés, hogy a kolozsi ispáni vár a 11. században az e célra kiválóan alkalmas kolozsmonostori dombon épülhetett. Az idézett 1342-es tanúvallomás e feltevessel találóan összecseng. A kolozsmonostori dombon levő korai vár szerepét az Óvár csak a 13. századtól vette át.¹⁰

Ugyancsak a királyi család, mégpedig Álmos herceg, Kálmán király bátyja alapította a Szent Margitról elnevezett meszesi monostort a 12. század elején. III. István 1165-ben a meszesi kapun átmenő minden sószállító kocsis rakományának a királyt illető részéből egy hányadot az ottani bencéseknek adományozott. Annának, III. Béla feleségének és Máriának, IV. Béla feleségének a vámadományát Erzsébet, V. István özvegye 1281-ben megújította. A királyi család tehát a meszesi bencésekről bőkezűen gondoskodott. Apátját legkorábban 1248-ban említik. A monostort és tartozékait 1361-ben Lajos király Jakcs mesternek adja. 1365-ben ugyancsak a kusalyi Jakcsok kegyuraságát erősíti meg a Dobokaiak el-

¹⁰ IAMBOR, P.–MATEI, ST.: Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur. Acta Musei Napocensis XVI. 1979. 599–620; IAMBOR, P.–MATEI, ST.–HALASU, A.: Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur. Acta Musei Napocensis XVIII. 1981. 129–150; DÉKÁNY TIBOR: A negyedik hatkaréjos rotunda. Műemlékvédelem XXVII. 1983. 192–200. Kritikája nem megalapozott. Vö. Erdély története. I. 214, 221–222. – A Karcsa–Kiszombor–Gerény csoporthoz: GERVERS-MOLNÁR VERA: A középkori Magyarország rotundái (Művészettörténeti Füzetek 4.). Budapest 1972. 46–52; Uő: The romanesque church of Karcsa. Gesta VII. 1968. 36–47.

lenében. A két család közötti pereskedés még a század végén is tart. A monostor a 15. században már valószínűleg elhagyott. Helye – Buday Árpád megállapítása szerint – a Bisericuțanac (templomocska) nevezett hegyen, a porolissumi római romokon épült Mojgrád és Zsákfalva közt, a Pometul (gyümölcsös) nevű határrészen volt. 1914-ben Buday ásatása 12–14. századi érmeket és 13–14. századi gótikus faragványtöredékeket (csokrot tartó kéz, csúcsíves és kerek ablak, kőrács-töredékek) hozott napvilágra. Ezek csak a meszesi monostorhoz tarthatók.¹¹ Bár román stílusú maradványok egyelőre nem ismeretesek, a királyi család alapítása, pártolása, valamint az a körülmény, hogy a kolostor a római építmények területén helyezkedett el, azt valószínűsíti, hogy a meszesi fontos sóút közelében valóban ez a királyi, illetve hercegi monostor állhatott.

Az Árpádok két korai monostorát a családi alapításúak követték. Ezek között: az ákosi és a harinai még a 12. századi egyszerűbb megoldás kiváló példái.¹² Az első az Ákos, a második valószínűleg a Kacsics nemzetségnek tulajdonítható. A Kraszna megyei ákosi monostor a 12. század közepe érett és szigorú román kori művészetének nagyvonalúan kialakított alkotása (2. kép). Alaprajzában, felépítésében és sok részletében rokonságot mutat a Beszterce közelében, meredek dombok közt épült harinai templommal (7–8. kép). Mindkettő háromhajós, két homlokzati tornyos, félköríves főapszissal kelet felé záródó, téglából emelt, mennyezetes bazilika. Nyugati karzataikat az északi mellékhajó falához simuló, szabad falépcsőn lehetett megközelíteni. Az ákosi régiesebb, három pár, téglány alakú pillérrel szemben Hannán keletről nyugatra erőteljes henger és ék alakú tagozatokkal barázdált, négyszögű pillér, oszlop és nyolcszögű pillér választja el a hajókat egymástól. A félköríves árkádok fölött ugyancsak félköríves áldoldalkarzat lazítja fel a magas falakat. Mindkét templom mellékszentélyei kívülről egyenesen végződnek. Ákoson eredetileg keleti toronypárt terveztek, Harinán a mellékszentélyek belül félkörrel záródnak. E bizánci jellegű megoldás Kisprázmáron és Homoróddarócon is megismétlődik. A harinai főszentély emelt, alatta kisméretű, altemplomszerű kripta húzódik. Mindkét templom külsején az ikerablakokkal áttört, kéttornyú nyugati homlokzat uralkodik. Nem kevésbé monumentálisak a keskeny, félköríves résablakosorokkal egyszerűen tagolt bazilikális oldalnézetek. Míg az ákosi templom szélességi és magassági arányai egyensúlyban vannak, addig Hannán, főként a főhajóban, az utóbbiak jutnak vezető szerephez.

A két családi monostor közül kétségtelenül az ákosi az idősebb. Egyszerű szerkezeti megoldása, lapidáris formái és díszítése a 12. század közepére vallanak. A harinai, Péter apostolnak szentelt templom részletei még inkább a 12. századra

¹¹ BUDAY ÁRPÁD: Porolissumból. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből VI. 1915. 74–79, 90–94.

¹² BOGYAY TAMÁS: Az ákosi református templom. Magyar Építőművészet 1944. 67–70; ENTZ GÉZA; Harina (Herina) román kori temploma. Művészettörténeti Értesítő III. 1954. 20–33.

utalnak, bár a 13. század elején is keletkezettek. E kérdés eldöntésében az épület alapítási körülményeinek tisztázása segíthet. Mivel Harina 1246-ban az erdélyi püspök legkorábbi birtokaival (Gyalu, Zilah, Tasnád) együtt tűnik fel, s mintegy másfél századon keresztül főpapi tulajdonban van, felmerülhet a püspöki alapítás lehetősége. Az azonban nem valószínű, hogy a püspök birtokán szerzeteseket tartott volna, így elképzelhető, hogy a kolostortemplom a szerzetesek pusztulása vagy szétszéledése után került püspöki tulajdonba. Az épület világosan magán viseli a családi monostorok minden jellegzetességét. Kurt Klein feltételezése szerint Harina a Kacsics nembeli Simon bán hatalmas széplaki uradalmához tartozhatott, amelyet II. András – Gertrúd királyné meggyilkolásában való részvétele miatt – Simontól 1228-ban elvett, és a Tomaj nembeli Dénes tárnokmesternek adományozott.¹³ A határleírás szerint nem lehetetlen, hogy Harina csakugyan a kérdéses területhez tartozott, de a faluról vagy a monostorról az oklevélben nem esik szó. Harina 1395-ben királyi birtok, amelyet Zsigmond a püspöktől Kecskés várért kapott cserébe. A király 1402-ben Harinát tartozékaival Somkerekéi Antalnak és Jánosnak, majd 1411-ben Farkas Tamásnak adományozta. A Farkas család évszázadokon keresztül Harina földesura maradt. Minthogy a család a Kacsics nemzetségből származott, elképzelhető, hogy a nemzetség régi birtoklása szerepet játszott Zsigmond adományában. Mai ismereteink tehát támogatják annak valószínűségét, hogy a harinai monostort valóban Simon bán alapította, s a hűtlenség bűnében elmarasztalt Kacsics nemzetségbeli főúr harinai birtokát szerezte meg 1228 és 1246 között az erdélyi püspök, akitől majdnem két évszázad múltán ismét az alapító nemzetségből származó Farkas családra szállott új adományként. Ez esetben a harinai monostor a 13. század elején épülhetett, s régiességét a művészeti központoktól való távolsága magyarázza.

Ákos és Harina templomai a középkori Magyarország családi alapítású monostorainak legkorábbi példái közé tartoznak, és a Zala megyei Nagykapornak bencés apátságai egyházával együtt a jellegzetes épületcsoport 12. századi megoldását őrizték meg. A 13. század első felében épültek a Dunántúlon a típus reprezentatív képviselői (Lébény, Ják, Zsámbék). A dunántúli és erdélyi családi monostorok szoros szerkezeti és formai kapcsolata nem véletlen. A 11–13. századi monostorok a középkori Magyarország nemzetségek által elfoglalt teljes területén megtalálhatók. Eddigi ismereteink szerint a 13. században éppen az Alföldön volt a legtöbb monostor, amelyek szinte kivétel nélkül megsemmisültek a török hódoltság alatt. Az egykorú írott források és a néhány meglévő, nagyjából ép vagy töredékes épület számbavételével a Dunántúlon 28, az Alföldön 32, a Felvidéken 15 és Erdélyben 4 családi monostorról tudunk. E területi megoszlás egyrészt világosan bizonyítja az erdélyi monostorok szerves kapcsolatát a többi országrész emlékeivel, másrészt azt is érzékelteti, hogy Erdély az alföldi nagy kö-

¹³ KLEIN, KURT: Mönchs Dorf. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Südostdeutsche Heimatblätter III. 1954. 141–149.

zépső tömb utolsó keleti kisugárzása. Az összefüggések ismeretében rajzolódik ki a családi monostorépítkezések elhelyezkedésének valós képe, amelyet az ország középső részének 16–17. századi súlyos pusztulása tesz hézagossá, olykor szinte megmagyarázhatatlanná. Nem a közvetlen dunántúli kapcsolatok a döntőek tehát, hanem az ország nemzetségek által megszállt teljes területén élő és virágzó építészeti és művészeti tevékenység, amelynek keletet és nyugatot összekötő hatalmas alföldi termése elenyészett. Ez az oka annak, hogy ma az Alföld eredeti szerepe ebben és még sok más esetben az ellenkezőjére fordult: nem összeköt, hanem szétszakít. A családi monostorokra vonatkozó e megfigyelés nem elszigetelt jelenség, és Erdély román kori művészetének számos vonásában újra meg újra visszatér.

A FALU ÉPÍTÉSZETE

A feudális világi és egyházi központok mellett fokozatosan a falu társadalmá is bekapcsolódott a román kori művészet alakításába. Erdélyben e folyamat valószínűleg később kezdődött el, mint az ország középső és nyugati részén. Mint-hogy a maradandó anyagból készült épületekről még a 12. századból is csak szórványosan tudunk, valószínű, hogy korábban fa- és sövénytemplomok elégíthették ki a falu vallásos szükségleteit. A 12–13. század fordulóján meginduló és az 1200-as évek folyamán kibontakozó építési kedv arra vall, hogy általában ekkor került sor azok nagyarányú kicserélésére. Az ispánsági központokhoz kapcsolódó egyhajós templomoktól eltekintve 11. századi falusi egyházat Erdélyben nem ismerünk. Míg a Balaton környékén már a 11. századból is több falusi templomról van adat, Erdélyben az első okleveles említések 13. századiak. Így a legkorábbi korszakra vonatkozóan csupán régészeti adatok, maradványok ismeretesek.

A második világháború után a középkori ásatások Erdélyben is nagy lendületet vettek, és a falu egyházi építészetének kezdeteit is jobban megvilágították. A 17. században elpusztult, Marosvásárhelyhez közeli Csitfalva romladozó templomát még 1687-ben helyre akarták állítani.¹⁴ Az épület tehát a következő század során tűnhetett el. A Malomfalván 1954-ben végzett ásatások a Templomdombot is feltárták. A teljesen kiszedett kőfalak ellenére az alaprajz megállapítható volt, és a jellegzetes, félköríves szentélyű, egyhajós megoldást mutatta. Bár az alaprajz ma ismert formájában már kétségtelenül 13. századi arányú, korábbi templom feltételezését teszi lehetővé az épület körüli temető, amelyet II. István és II. Béla pénzeinek tanúsága szerint már a 12. század első felében használtak.¹⁵ A csitfalvi templom 12. századi származtatását tehát mind építészettörténeti, mind régészeti szempontok támogatják. Hasonló szerkezetű és a 12–13. század

¹⁴ ORBÁN BALÁZS: Székelyföld leírása. IV. Pest 1870. 218–219.

¹⁵ Studii și Cercetări de Istorie Veche VI. 1955. 651, 683. Alaprajza: uo. IV. 1953. 296.

fordulójára tehető az első marosszentimrei egyház, amelynek nyugati hajórészében megmaradt a némileg átépített félköríves déli kapu (22. kép). Kőszarait aránylag karcsú oszlop keretezi, amelynek fejezete és lábzata egyaránt gömbszelvényes kiképzésű. A szárak széles tükrét három-három rozetta tölti ki, ezeket zezugosan kimetszett keret veszi körül. Ugyanilyen kettős zezugvonal alkotja a külső keretet, és ezt lapos oszloptörzsként koronázza egy-egy bevéssett, kockafejezetre emlékeztető díszítés, amely alul lábatzaként fordítva megismétlődik. A rozetták fölött zezugosan kimetszett, felszentelési kereszthez hasonló motívum zárja le a szárakat, lenn pedig azonosan kialakított félkör fejezi be a gazdag ornamentikát. Az ívbélet teljesen hasonló megoldású. A belső hengertag indításai ugyancsak kockafejezetből sarjadnak ki. A fejezet tükrét koncentrikus félkörrovátkák töltik ki, középpontjukban kereszt látható. Az ajtószárak sima kávájával szemben az ív káváját sematikusan erezett levélsor szegélyezi. Alatta a már említett zezugvonal húzódik, amely átfordul a homlokoldalra is. A marosszentimrei déli kapu e változatos dísz formában, technikában a népi fafaragás kőbe átültetett, rendkívül érdekes példája, kifejezetten falusi alkotás. A román stílusú részletek a gyulafehérvári első székesegyház 12. századi faragványainak világos hatását mutatják.¹⁶ A rozetták viszont szinte időtlen elemei a népművészetnek.

A marosszentimrei déli ajtó alapszerkezetét mutatja a Nagy-Szamos völgyében 1934-ben lebontott bacai és a ma is álló bonchidai református templomé. Mindkét félköríves déli bejáratot a szárak belső szélét keretező, kockafejezetű, karcsú oszlopok jellemzik.¹⁷ Bonchidán a szentimrei ajtó ívbéletkávájának függőleges levelei is visszatérnek a jelenlegi nyugati bejárat fölött, másodlagos elhelyezésben. A ma befalazott déli kapu és az említett levéldíszes faragvány kétségtelenül az első, 12. századi egyházhhoz tartozott. A kváderkövekből emelt, egyhajós, kerek apszisú épület a mostani főhajó helyén állott. A déli oldalon be-

¹⁶ ENTZ: Gyulafehérvár 47–48. kép. Leírásuk: 60 és 73. A 47. képen bemutatott pillértöredéket akkor a 11. századra datáltam. Most következő századi eredetét valószínűbbnek tanom. A rajta látható függőleges levélsor a marosszentimrei és a bonchidai példák mellett a Nagyváradtól délre fekvő Váradlesen is megismétlődik. E község hajdani román kori temploma kapujának három töredéke a nagyváradi múzeumba került. A jobb oldali bélet oszlopfőin a szóban forgó levelek láthatók. 12. századi származásukat a másik töredéken lévő, meredek attikai lábázat világosan bizonyítja. [BALOGH JOLÁN: Varadinum – Várad vára. I. (Művészettörténeti Füzetek 13/1.) Budapest 1982. 20. kép; Várad kötetek. Szerk. KERNY TERÉZIA. Budapest 1989. 25–26, 34–35.] Ugyanez a levéldísz látható a Nagyszében melletti Szentersébet evangélikus temploma északi kapujának vállkővén.

A gyémántmetszésszerűen faragott kettős zezugvonal a marosszentimreihez igen hasonló kialakítású a 12. századi, lebontott szomolyai templom töredékes kapuján, amelynek oromzat nélkülsége ugyancsak a szóban forgó erdélyi temploméval rokon megoldás. A szomolyai kapu az egri múzeum kiállításának kiemelkedő emléke. Képét közli GERŐ LÁSZLÓ: Eger. Budapest 1984. 8. tábla.

¹⁷ A bacai félköríves sekrestyeajtót az új templomba, a déli kapu egyik szárát az egyház kerítésébe építették be. IFJ. PARÁDI FERENC: Kallódó kövek. Pásztortűz XXI. 1935. 238–240.

falazott, két félköríves ablak valószínűleg ugyancsak ebből a korból való. A 13. században az épületet bővítették, illetve átépítették. Ekkor vált a templom kéthajósá, s ekkor kapta mai, egyenesen záródó szentélyét (6. kép; 2. ábra).

Hasonlóképpen Kidén is bővítéssel magyarázható a református templom sajátos, részaránytalan alaprajza. Feltehető, hogy eredetileg itt is egyhajós, félköríves szentélyű kis épület állt. Az első építési korszakot – akárcsak Bonchidán – a déli hajófal őrizheti. A déli, hengertaggal egyenletesen keretezett, félköríves ajtó még a korábbi templom tartozéka lehet. Az épület 12. századi eredetét más körülmények is valószínűsítik. A mellette lévő temető feltárása során több, hajkarikákkal is meghatározott 12. századi sír került elő.¹⁸ Szintén a templom koraiságára vall, hogy védőszentje István király volt.¹⁹

Az eddig ismertett 12. századi templomokból a későbbi átépítések után csupán részletek maradtak. Teljes egészében áll azonban a Dés melletti Szentbenedek község kis temploma, amely méretében, szerkezetében megőrizte a korai, egyszerű falusi templomtípus sajátosságait (18. ábra). A terméskőből épült, egyhajós, félköríves apszissal záródó templomocska déli ajtajának ívbéllete is sértetlen. Hasából és hengertagból álló metszete a marosszentimrei, bacai és a bonchidai déli kapukéival rokon. Az ajtó szarait már átalakították. A jelenleg ortodox rítusú, fatornyos, zsindeletűs egyház a Kis-Szamos meredek partja közelében áll. Fekvése emlékeztet az elpusztult és hasonló kialakítású zsuki Árpád-kori templom hajdani elhelyezkedésére is.²⁰ A település nyilván e kápolna védőszentjéről, Benedekről kapta nevét.

Áttekintve a 11–12. századi egyházi építkezéseket, megállapítható, hogy településeik fő területe a Maros és a Szamos völgye. A népesség növekedése itt már a korai időben nemcsak a központokban, hanem a kisebb falusi közösségekben is igényelte a maradandó anyagból való építkezést, a rendeltetésnek megfelelő szerkezetet és a több-kevesebb díszítést. A családi monostorok és a falusi egyházak a 12. század második felétől kezdve jelennek meg, és számuk, jelentőségük a századforduló táján mind erősebben növekszik. A fejlődés irányát és lendületét elsősorban a második gyulafehérvári székesegyház nagyszabású építkezései érzékeltetik, amelyek részben közvetlenül, részben jelképesen adnak hírt az erdélyi román kor késői, de teljes virágzásáról.

¹⁸ MÉRI ISTVÁN: Középkori temetőink feltárásmódjáról. Erdélyi Múzeum XLIX. 1944. 93–95.

¹⁹ Az 1435-ös adattal ellentétben 1449-ben és 1455-ben a kidei plébániatemplomot Mária tiszteletére szenteltek mondják. Az időközben megváltozott patrocínium talán új Mária-oltár alapításával magyarázható. Két középkori templom aligha lehetett Kidén.

²⁰ Kelemen Lajostól tudom, hogy a zsuki templom maradványait ő még látta a Szamos meredek partján.